

JANSEN J., OSTERHAMMEL J.
DECOLONIZATION: A SHORT HISTORY. – PRINCETON:
PRINCETON UNIVERSITY PRESS, 2017. – 254 p.

ЯНСЕН Я., ОСТЕРГАММЕЛЬ Ю.
ДЕКОЛОНІЗАЦІЯ: КОРОТКА ІСТОРІЯ. – ПРИНСТОН: Вид-во
ПРИНСТОНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ, 2017. – 254 с.

Книжку німецьких істориків Яна Янсена (Німецький історичний інститут, США) та Юргена Остергаммеля (Констанцький університет, ФРН) присвячено важливій проблемі сучасного глобалізованого світу – деколонізаційним процесам. Мені вдалося ознайомитися з нею під час навчання в Констанцькому університеті впродовж зимового семестру 2016–2017 рр. Викладена в ній

дослідницька концепція своєрідна й цікава. Рецензоване видання є перекладом німецькомовного оригіналу 2013 р.¹

Обидва автори – визнані фахівці з проблематики глобальної історії, зокрема феномену колоніалізму. Ю.Остергаммель (1952 р.н.) керує дослідницькою групою «Глобальні процеси», яка функціонує при Констанцькому університеті з 2010 р. й об'єднує понад два десятки європейських фахівців із колоніалізму та глобальної історії XVIII–XX ст.² Він – автор понад 200 наукових праць, серед яких слід виокремити монументальне дослідження «Трансформація світу: Глобальна історія XIX ст.»³. Я.Янсен від 2014 р. працює науковим співробітником Німецького історичного інституту (Вашингтон). Окрім колоніальної проблематики спеціалізується на історії пам'яті й сучасних міграційних процесах. Нині досліджує соціальну мобільність євроатлантичного світу в добу революцій (1770–1850-ті рр.).

У передмові автори вказали, що навіть тепер колоніальна спадщина дається взнаки, проявляючись у вигляді проблем, пов'язаних із розпадом європейських та міжконтинентальних імперій. Тут же пояснюється, що саме слід розуміти під терміном «деколонізація», визначаються його типологічні і хронологічні характеристики. У соціогуманітаристиці Заходу тривають дискусії щодо того, чи вже завершено процеси деколонізації, а також чи має вона окрім політичного, ще й соціокультурний та економічний аспекти? Для Я.Янсена та Ю.Остергаммеля деколонізація є мультифакторним процесом, який включає у себе не лише політичну, а й економічну, культурну та міжнародно-правову складові. Основною метою книги стало висвітлення

¹ *Jansen J.C., Osterhammel J. Dekolonisation: Das Ende der Imperien. – München, 2013. – 144 s.*

² *Globale Prozesse* [Електронний ресурс]: <https://cms.uni-konstanz.de/en/geschichte/global-processes/home/>

³ *Osterhammel J. The Transformation of the World: A Global History of the Nineteenth Century. – Princeton, 2014. – 1192 p.*

деколонізаційних процесів у глобальному контексті новітньої історії, які торкнулися багатьох сфер життєдіяльності – економіки, культурного розвитку, політичного життя.

Перший розділ монографії має назву «Деколонізація як момент та процес». Тут підкреслено амбівалентність самого терміна «деколонізація»: а) розпад імперій та утворення незалежних держав на глобальному Півдні; б) відмирання політичних інститутів, заснованих на окупаційних методах управління територіями. «Гарячою» фазою деколонізації визначено період 1945–1975 рр., але підкреслюється, що зрозуміти перебіг подій у цей час без ретроспективного огляду неможливо (с.3).

Еліти в метрополіях (у першу чергу у Великобританії і Франції) планували відносно мирну та зрежисовану ними передачу влади колишнім колоніям. Проте збройні конфлікти й суспільні катаклізми другої половини ХХ ст. визначили зовсім іншу тенденцію. Автори зупинилися на специфіці колоніальних бюрократичних структур, статусах підлеглих територій, значенні поняття «суверенітет» у рамках боротьби проти імперських режимів. Зазвичай ядро імперії, тобто метрополія, не дезінтегрується після її розпаду. Австро-Угорщина в 1918 р. та Югославія в 1991 р. розпалися на ряд країн, але перша з них була традиційною, а не колоніальною, імперією, а другу важко було б назвати імперією. У монографії підкреслюється, що колоніалізм як явище світової історії зник завдяки падінню престижу колонізаторів у підкорених народів і через визнання міжнародними організаціями (передусім ООН) права націй на самовизначення. Іноземне домінування та економічна експлуатація колоній стали злочином у категоріях права.

Природа деколонізаційних практик не являла собою простої заміни колоніальних символів національно-державницькими. Для авторів рецензованої книжки розпад СРСР не вписувався у процес зникнення імперського панування через його відносно мирний характер, хоча Радянський Союз можна поставити в один ряд з імперськими утвореннями. Аналогічним радянському був приклад Японської імперії 1895–1945 рр. Вона перейняла колоніальні методи європейців, але була знищена американцями. Разом із цією імперією ліквідовано всі імперські структури в Азії (с.19).

Історики виокремлюють кілька протоетапів, провісників глобальної деколонізації: 1) 1770–1820-ті рр., коли виникли США й переважна кількість держав Центральної та Південної Америки; 2) надання статусу домініону Канаді, Австралії, Новій Зеландії в рамках Британської імперії. Проте лише події другої половини ХХ ст. зруйнували основи колоніалізму та імперськості.

Автори пишуть про три рівні деколонізації, які водночас є й дослідницькими перспективами для істориків – імперський, локальний, міжнародний, а також узагальнені п'ять пояснювальних моделей розпаду імперій: добровільна передача влади колоніям, національно-визвольна боротьба колоніальних народів, заміна класичного колоніалізму неокolonіалізмом, запланований відхід метрополій із колоніальних володінь з огляду на зниження їх стратегічної важливості, вплив світової політики через зміну розстановки сил на міжнародній арені («холодна війна»). Імперська перспектива

розглядає окремо взяті колоніальні потуги (британську, голландську й т.д.). Локальний погляд на проблему дає змогу проаналізувати певну колонію або регіон (Південна Африка, Карибський басейн). Зазвичай подібні регіональні студії дозволяють подивитися на «деколонізацію знизу». Міжнародна панорама деколонізації поєднує імперський та регіональний підходи й показує роль дипломатії та вплив світової громадської думки щодо цих питань. Запропоновано питальник задля поєднання трьох дослідницьких перспектив, що складається з таких блоків запитань – характеристика пізньоімперської ери, зовнішні умови, курс деколонізаційного процесу, короткі та середньострокові обставини (с.25–28).

Наприкінці першого розділу автори висловлюють важливі проміжні узагальнення: а) знищення імперій не породило автоматичного зникнення сфер впливу у світі, б) нинішня міграційна криза в ЄС не пов'язана з наслідками європейського колоніалізму, в) не існує взаємозалежності між рівнем розвитку колишньої колонії в колоніальних умовах та після здобуття незалежного статусу.

У другому розділі досліджено вплив таких глобальних явищ, як світові війни та національно-визвольна боротьба в колоніях, на ерозію колоніальної системи. Перша світова війна 1914–1918 рр. стала каталізатором зникнення класичного імперіалізму, що склався наприкінці XIX – на початку XX ст. Примітно, що колоніальні війська були її активними учасниками. Великобританія мобілізувала 2,5 млн військовиків із домініонів і колоній, а Франція – 600 тис. (с.37). Наслідком війни стало зникнення Російської, Австро-Угорської, Німецької й Османської імперій, що обумовило глобальні структурні зміни на міжнародній арені. Однак виникнення Ліги Націй не призвело до зміни залежного статусу територій, адже було трансформовано лише методи та форми колоніальної політики, а не її глибинний зміст. Політику Німеччини, Італії та Японії на міжнародній арені в міжвоєнний період автори слушно визначали як новий імперіалістичний експансіонізм.

У книзі вказано, що в міжвоєнний час тривали антиколоніальні рухи й було реалізовано реформаційні проекти конституційного та соціально-економічного розвитку колоній. Сплеск антиколоніальної боротьби в 1917–1920 рр. частково пов'язаний із розумінням залежними народами, що світова війна показала «фейковість» європейської цивілізаторської місії й можливість легальними методами (подання петицій на Версальську конференцію) домагатися своїх цілей (с.38–39). Винесення колоніальних питань на загальне обговорення в міжнародних організаціях та на конференціях пов'язувалося з позицією президента США В.Вільсона щодо права націй на самовизначення. Ліга Націй, на відміну від майбутньої ООН, не стала антиколоніальним майданчиком. Однак світова війна поклала початок глобальній кризі колоніальної системи.

У міжвоєнний період серед населення колоній масово ширилися ідеї національного та антиколоніального змісту. У відповідь метрополії, зокрема Франція та Нідерланди, використали репресивно-каральний апарат для придушення громадських протестних рухів, які набували різних форм – від

бойкоту до збройного протистояння. Розглядаючи певний регіон, слід урахувати конкретне політичне або соціально-економічне становище колонії. Відносно незначний середній клас тут здобув європейську освіту й відіграв важливу роль у поширенні антиколоніальної ідеології у суспільстві (с.45). Націоналізм та антиколоніалізм не були гомогенними явищами, тому вони мали амбівалентний характер, а національна ідентичність та імперська солідарність стали інклюзивними явищами, що особливо яскраво проявилось в Канаді.

На думку німецьких істориків, 1920–1930-ті рр. були часом найбільшого піднесення імперських структур у всіх сферах життєдіяльності колоній – політиці, економіці, науці, культурі (с.55). Значних колоніальних завоювань у цей період не спостерігалось, але відбувалася професіоналізація колоніального апарату, осучаснення та раціоналізація колоніалізму як в якісному, так і в кількісному еквівалентах. Розпочалися дискусії в політичному істеблішменті метрополій про доцільність і шляхи реформування колоніалізму, про інтеграцію економічного простору імперій. Термін «розвиток» став ключовим для розуміння модернізації економіки колоній.

Справжнім викликом для глобального колоніалізму стала Друга світова. Автори доходять висновку, що зіткнення імперій у роки війни зробило її глобальним колоніальним протистоянням (с.64). Японія спромоглася знайти «ахіллесові п'яти» азіатських володінь європейських держав, відродивши антизахідні, паназіатські ідеологеми в Південній і Південно-Східній Азії. Великобританія та Франція запровадили формулу «партнерства» для характеристики своїх взаємовідносин із колоніями. Завершення Другої світової війни не означало послаблення колоніальних режимів у країнах-переможцях.

У третьому розділі книги аналізуються регіональні особливості процесу деколонізації. Показано, зокрема, специфіку деколонізаційних процесів у Південній, Південно-Східній Азії, Північній і Південній Африці, на Близькому Сході, у Середземномор'ї. Окремо виділено останні фази колоніальної присутності (режим апартеїду в ПАР, країни Карибського басейну, Португальська імперія). У Карибському регіоні та Південній Африці дослідники виокремлюють два періоди деколонізації: 1957–1965 рр. та від середини 1970-х рр. (с.72).

У Південній Азії втрата стратегічно важливої колонії Індії стала ключовим процесом у новітній деколонізаційній історії Британської імперії. Він мав набагато більше значення, ніж надання статусу домініону Південно-Африканському Союзу в 1910 р., визнання Ірландської держави в 1921 р. та надання незалежності африканським колоніям у 1960–1963 рр. (с.73). У Південно-Східній Азії в повоєнний період відбулося нетривале відновлення французького та голландського колоніалізму, який із часом було ліквідовано внаслідок воєнних дій у В'єтнамі та Індонезії (с.86). Сподівання метрополій за допомогою колоніальних методів вирішити свої повоєнні економічні труднощі виявилися ілюзорними.

Натомість тривалість колоніальних режимів європейців на Близькому Сході була доволі короткою. Після Другої світової війни британські та

французькі війська пішли з регіону. По-справжньому трагічним можна назвати процеси зникнення колоніалізму в Північній Африці, особливо в Алжирі, де тривала найдовша деколонізаційна війна – 1954–1962 рр. Алжир може слугувати хрестоматійним прикладом комбінації реформ і репресивних дій пізнього колоніалізму (с.99).

У Субсахарській Африці спрацював ефект доміно під час довготривалої деколонізації 1960–1970-х рр. Колоніальні володіння Західної Африки були зразком пізньокolonіальної політики та деколонізаційних процесів. Із відходом бельгійців із Конго інституції новоствореної держави опинилися в колапсі.

Станом на середину 1960-х рр. певні колоніальні утворення все ще продовжували існувати. Політичні режими в Родезії та ПАР, засновані на домінуванні білих поселенців, гальмували незворотні процеси деколонізації. «Міцним горішком» у колоніальних справах можна вважати Португалію. Тільки після повалення авторитарної диктатури під час «Революції гвоздик» ця країна змогла надати незалежність своїм колоніальним володінням (с.114). У 1960–1970-х рр. здобули суверенність островні володіння європейців в Індійському, Тихому океанах, Карибському басейні. Автори називають вищезазначені процеси пізньою деколонізацією.

У наступній частині монографії розповідається, яким чином розпад імперій супроводжувався економічною революцією, зменшенням впливу колоніальних структур та імперських бізнес-інтересів у світі. Економічна сфера імперій належала повністю бізнесменам, і колоніальна адміністрація мусила узгоджувати свою політику з ними. Фінансові кола не виступали лобістами важливих рішень із деколонізації територій (с.122). Поширеною була практика створення економічних зон впливу, наприклад стерлінгова, франкова зони.

Далі аналізується вплив геополітичного чинника на перебіг глобальних деколонізаційних процесів. На думку Ю.Остергаммеля та Я.Янсена, у 1960-х рр. спостерігалися дві взаємодоповнюючі конфліктні ситуації: Схід – Захід («холодна війна») та Північ – Південь (антиколоніальна боротьба) (с.139). Протистояння капіталістичної й комуністичної систем могло завершитися застосуванням ядерної зброї, котра мала стратегічне, а не тактичне значення. А ось родзинкою конфлікту Схід – Захід стало небувале зростання торгівлі зброєю по всьому світу. Але не слід забувати й про існування в той час країн так званого «третього світу», які балансували між двома таборами.

Прикладом протистоянь у рамках конфлікту Північ – Південь може бути війна у В'єтнамі 1964–1973 рр. або накладання ембарго країнами ОПЕК на експорт нафти до західних держав у 1973 р. Деколонізаційні процеси були місцем перетину обох конфліктів, адже комуністичний рух набув впливу під час національно-визвольної боротьби в Південно-Східній Азії (с.144).

Далі автори розповідають читачам про деколонізаційні процеси під кутом зору історії ідейної боротьби. Багато національних лідерів могли обмінюватися своїм баченням проблем колоніалізму, і таким чином сприяти глобальному поширенню власних ідеологем. Дослідники типологізували

чотири інтелектуальних виклики деколонізаційної епохи: натуралізація деколонізації, варіативність суверенітету, колоніалізм як історична ситуація, формування концепту країн «третього світу» (с.158–159). Деколонізація як доконаний факт мала перетворитися з романтично-революційної мрії на сувору реальність для метрополій. Окрім цього, інтелектуали мали усвідомлювати, які постколоніальні форми суверенітету постануть на уламках імперій.

Термін «колоніальна ситуація» розвинув французький соціолог та етнолог Ж.Баландьє для позначення тотальності політичних взаємовідносин між метрополією та колоніями. Упродовж деколонізаційних процесів концепт «третього світу» відзначався своєю утопічністю, антирасизмом, антиєвропоцентризмом. Постколоніальні студії стали теж певним інтелектуальним проектом деколонізації, який не зміг, на думку авторів, пояснити її суть і вийти за академічні рамки (с.170).

У завершальному розділі книжки аналізуються колоніальна спадщина та деформації пам'яті про колоніалізм у сучасному світі. Важливо зрозуміти, яким чином колоніальне минуле та антиколоніальна риторика використовуються політиками у власних цілях. Окрім суто політичної сфери, деколонізація має відбутися й у культурі, економіці, освіті. Колоніалізм новітньої доби сприяв посиленню мобільності у громадян імперій завдяки значним соціальним зрушенням та активізації міграційних процесів. Так само європейські країни-метрополії скинули з себе маску колонізаторів як складову іміджу країни.

Спадщина колоніалізму може здатися не набагато спрощеною, ніж її перебіг. Адже це багато речей, які й донині існують та функціонують – від офіційних мов у колишніх колоніях до конфігурації державних кордонів (с.175). Постколоніальний спадок не часто можна зустріти в якомусь однозначному форматі. Щоб зрозуміти вплив колоніального минулого на постколоніальну сучасність, дослідники мають відійти від абстрактних категорій та однобічних дослідницьких моделей.

Основна суть спадщини деколонізації полягає в перевазі політичної державності над іншими видами звільнення від колоніалізму – економічного, політичного чи конституційного. Більшість новоутворених держав продовжували бути залежними від зовнішньої економічної чи військової підтримки, оскільки в них спалахнули громадянські війни, точилися територіальні суперечки, етнополітичні конфлікти. Сподівання на прогрес і процвітання колишніх колоніальних народів не виправдалися.

Основним наслідком деколонізаційних процесів для метрополії була втрата територій. Наприклад, у Великобританії політичний істеблішмент сприяв наданню незалежності своїм колоніям, але в португальському чи французькому випадках криза проявилася в першу чергу у самій метрополії, а не лише в їхніх володіннях (с.181). Найбільших трансформацій колишні метрополії зазнали завдяки тривалим міграційним процесам із колишніх колоній (скажімо, алжирці у Франції чи карибці – у Британії). Однак типовою темою нині серед істориків постає проблема культурницької деколонізації та її вплив на імперський розвиток у новітню добу. На політику національної

пам'яті деколонізація теж наклала свій відбиток як у метрополіях, так і в колишніх колоніях. Із 1990-х рр. тривають громадські дебати щодо гострих і суперечливих тем колоніального минулого.

Книга Ю.Остергаммеля та Я.Янсена створює позитивне враження. Монографія представляє собою добрий приклад балансування між сухим академізмом і прагненням лаконічно пояснити читачам складність, суперечливість досліджуваних процесів. Фахівці структурували проблему деколонізації за тематичним принципом (політика, економіка, ідеологія, міжнародні відносини, пам'ять) і показали масштабне полотно змін політичної карти світу впродовж другої половини ХХ ст. Важливим висновком для істориків може стати гіпотеза про Другу світову війну як глобальний конфлікт імперій. Також продемонстровано ідентичність за своєю сутністю імперій новітнього часу, включаючи не лише європейські колоніальні потуги, але й США, СРСР та Японію.

Деколонізаційна тематика викликає тепер у науковому світі великий інтерес і досить добре представлена у працях істориків⁴. У світовій історіографії (а німецька тут не виняток) спостерігається певного роду бум на дослідження в рамках глобальної історії. Але слід зважати на те, що остання є лише однією з дослідницьких перспектив для історика, а не методологічною аксіомою. Загалом поява подібних праць сприятиме подальшій розробці деколонізаційної тематики й розгляду питань розпаду колоніальних імперій на якісно новому емпіричному рівні.

Підсумовуючи, зазначимо, що монографія є потужним історіографічно-методологічним підґрунтям для становлення вітчизняних колоніальних і постколоніальних студій.

Егор Брайлян (Київ)

⁴ Див., напр.: Britain, France and the Decolonization of Africa: Future Imperfect. – London, 2017. – 226 p.; *Brückenhaus D.* Policing Transnational Protest: Liberal Imperialism and the Surveillance of Anticolonialists in Europe, 1905–1945. – Oxford, 2017. – 300 p.; *Craggs R., Wintle C.* Cultures of Decolonisation: Transnational productions and practices, 1945–70. – Manchester, 2016. – 288 p.; *Tarling N.* Decolonisations Compared: Central America, Southeast Asia, the Caucasus. – London, 2017. – 135 p. [Cambridge Imperial and Post-Colonial Studies Series].